

J. H. THOMANDER

SOM KYRKOPOLITIKER

Teol. dr ALLAN ARVASTSON

Den 18 februari 1846 firades på olika håll i vårt land högtidligheter med anledning av trehundraårsminnet av Martin Luthers död. I Lunds domkyrka hölls en högtidsgudstjänst, och vid denna talade teologie professorn Johan Henrik Thomander och domprosten Henrik Reuterdahl. Båda talarna uppehöll sig i stor utsträckning vid de då aktuella kyrkoproblemen i Sverige. Redan valet av talare är av intresse. Reuterdahl och Thomander representerade nämligen i den kyrkopolitiska debatten två motsatta linjer, varvid båda återopade sig på Luther och ansågo sig följa dennes intentioner. Då man sökt katalogisera deras åsikter, har Reuterdahl i kyrkopolitiken liksom i den allmänna politiken fått gälla som konservativ, medan Thomander betecknats som liberal.

Thomander lät sitt tal vid Lutherjubileet kretsa kring vad en samtida tysk teolog, Christian Bunsen, nyligen hade skrivit över ämnet »Die Verfassung der Kirche der Zukunft». I denna boktitel, den framtida kyrkoförfattningen, har man vad som var det stora problemet för Thomander sedan mer än ett decennium, nämligen hur framtiden borde gestaltas för den svenska kyrkan och i vilket förhållande den därvid borde stå till statsmakten för att bäst kunna fylla sin uppgift. Thomanders kyrkopolitiska inställning hade att göra med inflytelser från liberalismen och från liberala politiker sådana som Lars Johan Hierta. Men man får också räkna med hans ofta överdrivet självständiga och individualistiska inställning. Denna sistnämnda egenskap var han själv mycket medveten om. I samband med att han utgav sina predikningar i slutet av 1848 försäkrade han sin förläggare, Lars Johan Hierta, att han icke stulit ett enda ord eller en tanke från de många postillor, som han ägde. Originell är också hans sammanställning i fortsättningen, då han förklarade Luther såsom den bäste bland predikanter, därefter möjligen Massillon. Hans individualism var besläktad med den kristna romantik, varav han tagit starka intryck

i sin ungdom, men den hade också inslag av besk och kritisk realism från Lord Byrons poesi. Thomanders yngre vän, Carl Wilhelm August Strandberg, med skaldenamnet Talis Qualis, karakteriserade honom vid Svenska Akademiens minnesfest 1866 som »ett snille, — — — en man och det en hel, — — Men likafullt ett barn, ett barn som har Sin käcka sorglöshet i hjärtat kvar».

Thomander var nämligen i mycket en motsatsernas man. Han var liberal politiker och god vän med Lars Johan Hierta. Samtidigt var han en konservativ teolog, som en gång kallade sig »en gammal gammalluthersk biskop». En gång förklarade han, att han i kyrkligt hänseende var »en av de mest konservativa» och att han som kyrkopolitiker befann sig »till höger om alla biskoparna med undantag av Franzén och kanhända Wingård». Han kunde vara frigjord till övermått, tycktes ibland älska att chockera med respektlösa uttalanden men kunde en annan gång förefalla mycket reserverad, förvirrade ibland sina åhörare med oväntade uttalanden och var en glänsande improvisatör, samtidigt som han hade en bestämd förkärlek för det logiskt genomtänkta och väl förberedda. En människa av detta slag kan inte utan vidare placeras in i ett givet schema.

Bland Thomanders vänner och lärjungar funnos de, som beklagade att han någonsin kommit att ägna sig åt kyrkopolitik. Lektorn vid Stockholms gymnasium Petrus Magnus Elmblad menade sålunda, att Thomander genom sin politiska verksamhet hade mist många prästers förtroende, detta åter enligt Elmblads uppfattning beroende på att han på så sätt måste stå, som han uttryckte det, »med ena foten i politikens rännsten och med den andra på kyrkans trottoar». För egen del såg emellertid Thomander kyrkopolitisk verksamhet och därvid särskilt kyrkolagsarbetet som sin stora uppgift, och till detta sistnämnda stod hans håg redan vid unga år. Vid tjugoåtta års ålder, år 1826, skrev han sålunda som nybliven docent vid Lunds universitet till sin i mångt och mycket kongeniale vän, författaren och tidningsmannen Carl Fredric Dahlgren i Stockholm, vid denna tid komminister hos Johan Olof Wallin i Storkyrkoförsamlingen, för att genom Dahlgrens förmedling och genom dennes förbindelser med de ledande, exempelvis Wallin, få ett uppdrag att revidera den gamla kyrkolagen av år 1686. En kommitté med denna uppgift hade emellertid tillsatts två år tidigare, 1824, och denna gång blev det inget kyrkolagsarbete av för Thomanders del. Kommitténs »förslag till kyrkolag och ordning för svenska församlingen» utkom 1828, och detta granskades

noga av Thomander i dennes och Reuterdahls tidskrift »Theologisk Quartalskrift». Thomander ville gärna i annat sammanhang än i formen av en recension få framlägga sina tankar om den svenska kyrkan och dess framtida ordning, särskilt som 1828 års förslag snart nog blev begravt i stillhet. Wallin ansåg att Thomander var rätte mannen både för detta och för andra uppdrag, och slutligen uppdrog dåvarande statssekreteraren för ecklesiastikärenden August von Hartmansdorff åt Thomander, som i egenskap av professor i pastoralteologi blev ledamot av kyrkolagskommittén 1833, att framlägga ett förslag till kyrkolag. Detta uppdrag gavs 1836, och följande år publicerade Thomander ett »Förslag till kyrkoordning».

Detta förslag kännetecknas av att det var ett försök att utreda vad som var kyrkolag i egentlig mening och som i denna egenskap skulle vara föremål för Kungl. Maj:ts och riksdagens gemensamma beslut. Kyrkolagen av 1686 skilde icke alltid på andligt och världsligt, kyrkligt och borgerligt, och en stor mängd bestämmelser där hade icke någon direkt kyrkolagskaraktär utan berörde andra områden. Thomander ville nu markera gränserna mellan kyrkans och statens områden, vad som skulle vara föremål för kyrklig eller världslig lagstiftning. Sålunda skilde han mellan kyrkolag och sådana förordningar av administrativ natur, som konungen utfärdade rörande exempelvis undervisning, sjukvård och fattigvård, vidare liturgiska frågor samt slutligen stadganden, som Thomander fann höra hemma i helt andra lagområden än kyrkolag, exempelvis sådana som berörde civillagen eller brottmålslagstiftningen.

I den kyrkolagskommitté, som åter började sitt arbete på våren 1842, var Thomander ledamot, och hans förslag till kyrkoordning lades nu till grund för kommittéarbetet. Detta arbete resulterade i ett förslag, som i huvudsak förelåg färdigt i slutet av 1845 men som ej utkom av trycket förrän 1847. Detta förslag citerar på viktiga punkter Thomanders tankar, sådana dessa hade kommit till uttryck i hans förslag av 1837.

Frågan om kyrkans förhållande till staten är en grundläggande fråga i Thomanders förslag av 1837 och i det av kommittén 1847 utgivna förslaget. Kyrkan uppfattas icke som ett led av statens verksamhet utan som en självständig korporation inom denna. Thomander utgick från det lutherska kravet att staten bör skydda kyrkan och underströk skillnaden mellan världslig tvångsmakt och andlig makt. Svenska staten är, påpekas det, enligt sina grund-

lagar evangelisk-luthersk, konungen är kyrkans överhuvud och för att karakterisera konungens ställning i detta fall använder Thomander ibland den under 1800-talet gängse beteckningen »summus episcopus». Liksom kyrkans enhet sålunda enligt hans mening icke var att söka i ett organiskt och oupplösligt samband med staten i den meningen, att kyrkoenheten skulle vara en sida av och en konsekvens av statsenheten, så bestod den kyrkliga enheten icke heller i en yttre likformighet beträffande exempelvis liturgi. Den var i stället enligt Thomanders mening alltigenom en bekännelseenhet. Men denna enhet beträffande den kyrkliga läran var ett oavvisligt villkor, och staten kunde såsom en evangelisk-luthersk stat endast erkänna och skänka sitt beskydd å den kyrka, som var trogen sin egen bekännelse och som inte, till exempel genom sin handbok, katekes eller psalmbok, förkunnade en oevangelisk lära. Eftersom det sålunda inte var nödvändigt med någon yttre uniformitet inom kyrkan, så äventyrades enligt Thomanders mening den kyrkliga enheten icke av att enskilda kretsar samlades till särskilda uppbyggelsemöten, något som enligt 1726 års konventikelplakat var förbjudet. Men han önskade sålunda icke o begränsad religionsfrihet. Att Norge genom en dissenterlag av 1845 fått en sådan vidsträckt religionsfrihet var en utveckling, som Thomander icke ville främja.

Skulle nu kyrkan såsom Thomander tänkte sig saken kunna inta en relativt självständig hållning gentemot den världsliga makten, måste den ha sin egen representation. I sitt förslag av 1837 talade Thomander om kyrkans beslutande organ under namnet »allmänt prästmöte», i förslaget 1847 hade namnet ändrats till »kyrkomöte». Frågan om ändrad riksdagsordning med avskaffande av ständsriksdagen spelade en dominerande roll i den allmänna debatten i vårt land under 1840-talets senare del. Kyrkomötet skulle delvis ha sitt berättigande såsom en ersättning för prästeståndet. Men detta var icke Thomanders enda motivering för ett kyrkomöte. Även om ständsriksdagarnas tid mot alla liberala önskemål skulle komma att förlängas något, så önskade Thomander likväl, att ett kyrkomöte snarast måtte komma till stånd, eftersom prästeståndet enligt hans bestämda uppfattning icke var kompetent att behandla interna kyrkliga frågor. Det hade, menade han, genom sin egenskap av riksdagsstånd så mycket med världsliga bestyr att göra, att de präster, som ansågos skickade att representera sina ständsbröder här, oftast voro de i världsliga och icke i andliga värv mest förfarna. Det av Thomander sålunda skisserade kyrko-

mötet skulle bli ett slags generalsynod för hela riket och skulle ha beslutanderätt i vissa frågor som rörde kyrkans interna verksamhet, bland annat beslutanderätt rörande de kyrkliga böckerna: bibelöversättning, handbok, psalmbok och katekes.

I Thomanders syn på kyrkan och dess verksamhet finns ett synodalt drag. Intryck från anglosachsiskt håll ha delvis varit bestämmande. Men Thomander ville samtidigt icke i någon mån avbryta förbindelsen mellan kyrka och stat, såsom den skottiska frikyrkan gjort år 1843.

Till den riksdag, som började på hösten 1847, reste Thomander av allt att döma med stora förväntningar. Han och hans anhängare väntade sig en ny tid för Sveriges kyrka med större självständighet gentemot det världsliga samhället och med avskaffande av kyrklig tvångslagstiftning. I sistnämnda fall önskade man framför allt borttagande av konventikelplakatet med dess förbud mot fria andliga möten, »konventiklar», samt av kyrkolagens bestämmelse om »sockenbandet», dvs. att var och en vid kyrkliga förrättningar skulle vara skyldig att anlita sin egen församlingspräst. I stället hoppades man på större utrymme för lekmanverksamhet och för allt, som hade med yttre eller inre mission att göra. Den kände missionsarbetaren Peter Fjellstedt var en av Thomanders vänner och anhängare. I Stockholm började P. M. Elmblad på hösten 1847 utge »Fridsbudbäraren», en alliansbetonad tidning för inre mission.

Reformvänlighet var ett lösenord för dagen. Thomander tog vid denna riksdag livlig del i de s. k. »reformbanketter», där liberalt sinnade riksdagsmän diskuterade frågan om en tidsenligare riksdag. Sedan denna fråga blivit löst, om icke förr, kunde ju Thomander ha anledning att vänta sig att kyrkolagsfrågan skulle lösas enligt det framlagda förslaget. Det visade sig dock, att Thomander kyrkopolitiskt sett intog en mellanställning, som var ganska ömtålig, mellan å ena sidan den väckelsefromhet, som samlades kring kraven på yttre och inre mission, och å andra sidan den liberala politik, som bedrevs av exempelvis Lars Johan Hierta, vilken i sin tidning, Aftonbladet, tog avstånd från allt, som kunde samlas i det vidsträckta begreppet »läseri».

Thomander var medveten om att det skulle vara ogynnsamt för hans kyrkliga reformprogram, om det bleve uppskjutet till en obestämd framtid och ingenting bleve gjort i den närvarande situationen. För att göra en insats, som tillika kunde tjäna som förarbete till kyrkolagsförslagets genomförande, tog han sig för att

söka revidera de kyrkliga böckerna. I petitioner till Kungl. Maj:t alltifrån 1844 hade »nyläsare» i Norrland krävt, att kyrkans psalmbok, katekes och kyrkohandbok skulle förbättras till innehållet, så att detta kom i full överensstämmelse med kyrkans bekännelse. En sådan överensstämmelse fanns för närvarande icke, menade de, på alla punkter. Helst ville de för sin del ha tillstånd att få använda de förut brukliga böckerna, alltså katekesen av 1689, kyrkohandboken av 1693 och psalmboken av 1695. Om deras krav icke beviljades, ville de skilja sig från kyrkan. Nyheterna från Norrland kulminerade 1848 i meddelandet att separatisterna där själva ombesörjde både dop och nattvard under ledning av lekmän och att de sålunda brutit med kyrkan.

Händelserna i Norrland ansåg Thomander ytterligare understryka kravet på kyrkliga reformer och utgjorde för honom en anledning att gripa sig an med arbetet på de kyrkliga böckerna. Hans tankar föllo närmast på psalmboken, och i detta arbete tog han bl. a. Peter Wieselgren till hjälp. Thomander kunde åberopa sig på att J. O. Wallin år 1831 givit honom det rådet i en liknande fråga, nämligen beträffande bibelöversättningen, att själv på eget bevåg komma med ett förslag och icke vänta på vad kommittéer skulle kunna åstadkomma. Wallin erinrade honom också om att han själv hade handlat på liknande sätt, då han framlade sitt psalmboksförslag 1816. Här kan också tilläggas, att Wallin aldrig ansåg sin psalmbok färdig i den meningen, att den icke skulle behöva ytterligare korrektur och förbättring.

Den av Thomander och Wieselgren »översedda» psalmboken kom ut på våren 1850, vid samma tid som Wieselgren gjorde sin bekanta resa till Stockholm i den inre missionens tjänst. Det låg i öppen dag, att de liberala tidningar, som fördömde Wieselgrens arbete för den inre missionen såsom ett verk i reaktionens tjänst, skulle bedöma den samtidigt utkommande och med Thomanders och Wieselgrens namn försedda psalmboken på samma sätt. Thomander fortsatte emellertid på den inslagna vägen. En av honom verkställd bearbetning av den Lindblomska katekesen, varvid han synes ha haft sin vän kyrkoherden P. G. Ahnfelt som medhjälpare, utkom i slutet av 1850. Hans handboksrevision tycks däremot icke ha blivit mer än ett projekt. Av dessa arbeten fick den nyssnämnda psalmboken, som alltså har direkt samband med en bestämd kyrkopolitisk situation i Sverige, stor betydelse bland svenskarna i U. S. A.

Den 1847 påbörjade riksdagen slutade på sommaren följande år

utan att något initiativ hade tagits beträffande kyrkolagsförslaget. Detta var ute på remiss hos rikets domkapitel, och här drog frågans behandling ut på tiden. Lunds domkapitel hörde till dem, som dröjde längst med yttrandet, och när detta omsider förelåg färdigt, var det ganska avvisande. Det var i huvudsak författat av Reuterdahl. Här framhölls det betänkliga i att för svensk tradition främmande synpunkter kunde iakttagas i förslaget.

En allmän reaktion gjorde sig för övrigt märkbar vid tiden omkring 1850. Som ett symptom på en sådan utveckling får man väl också anse den omständigheten, att Thomander på ett märkbart sätt miste prästernas förtroende i Lunds stift, något som i sin tur framgår av de röstsiffror, varmed han av prästerna valdes till ledamot av prästeståndet vid riksdagarna 1844, 1847 och 1850. I alla tre fallen hade Reuterdahl första rummet med ett konstant röstetal, medan Thomanders röstetal var statt i sjunkande, så att han vid omröstningen på sommaren 1850 med knapp nöd fick tillräckligt antal röster. Det började allt tydligare visa sig, att åtminstone den närmaste kyrkopolitiska framtiden icke skulle bli den, som Thomander hoppats på, utan den som bestämdes av Henrik Reuterdahl. Denna utveckling fick på sätt och vis sin besegling, när denne i maj 1852 övertog posten som ecklesiastikminister efter den nyutnämnde biskopen i Kalmar, Paul Genberg.

Reuterdahl och Thomander äro två märkliga och markerade gestalter i 1800-talets svenska kyrkohistoria. En senare tids bedömande har ibland något ensidigt utfallit till Thomanders favör, och denne har sålunda kallats vår ende verkligt storvulne kyrkopolitiker under 1800-talet. En grundläggande egenskap hos Reuterdahl var känslan för den historiska kontinuiteten och önskan att undvika alla hastiga förändringar av den innevarande, historiskt framvuxna ordningen. I en liten skrift av år 1853, »Svenska kyrkans och skolans ifrågavarande angelägenheter» uttalade han sig på ett sätt, som kan sägas utgöra en programförklaring. Reuterdahl förklarade här, att enheten mellan kyrka och stat nödvändigt förutsatte förbud mot avfall från svenska kyrkans lära och mot enskilda religiösa sammankomster, som mer eller mindre direkt ersatte den svenska kyrkans gudstjänster. Ville man det förra, enheten mellan stat och kyrka, så måste man också, ansåg Reuterdahl, acceptera det senare. Och, fortsatte han, Sverige hade hittills velat allt detta.

Samma år, icke många månader senare, utgav Thomander en motskrift, »Om svenska kyrkans och skolans angelägenheter», efter

vad det vill synas på uppmaning av den kände liberale politikern, brukspatronen Jonas Wahlström. Även Thomander utgick liksom Reuterdahl från, att den svenska kyrkan är en statskyrka. På denna hävdvunna ordning ville han inte ändra. Prästerskapet var enligt Thomanders uttryck »Sveriges rikets huskaplaner». Men det var av många skäl nödvändigt, att kyrkan fick en egen representation genom ett kyrkomöte, såsom kyrkolagsförslaget närmare stadgade. Ur detta förslag tog Thomander också fram en mängd andra punkter. Rätten att deltaga i prästval borde betydligt utvidgas liksom också rätten att kalla fjärde provpredikant. Konventikelplakatet, lagarna om sockenbandet och om kyrkoplikt liksom också andra gamla och orimliga lagbestämmelser borde avskaffas. Det var inte genom lagar och förbud som man bekämpade sekteriska läror. Han framhöll att den swedenborgska riktningen, som innebar ett direkt avsteg från evangelisk-luthersk tro, i samtiden hade föga betydelse, och ifrågasatte, om inte denna ringa utbredning möjligen kom sig därav, att den icke hade förföljts utan tvärtom tolererats, och detta till den grad, att biskopar i svenska kyrkan hade befunnits ha rönt inflytande därifrån. Vad beträffar konventikeln så var denna, menade Thomander, »den kristna gudstjänstens första och ihärdigt älskade form». Han pekade också på det stora behovet av evangelisation. Vad som i det fallet måste göras borde göras genast. Industrialismen hade dragit åt sig massor av människor, och i storstäderna var det otillräckligt sörjt för deras andliga vård. Här dugde det inte att vänta i hundratals år eller låta frågan vila, som man gjort med det sista kyrkolagsförslaget. Han pekade också på det ojämna gudstjänstdeltagandet, särskilt i städerna, vilket enligt hans mening var en anvisning om att myndigheterna borde skaffa goda präster och så främja ett jämnare och rikare gudstjänstliv. De biskopliga visitationerna borde få nytt liv.

Men den frihet som Thomander så påyrkade för enskilda möten och sammankomster, var som nämnts inte detsamma som oinskränkt religionsfrihet i nutida mening, utan en frihet inom den kyrkliga bekännelsens ramar. Falsk lära var enligt hans uppfattning ingenting som kunde finna stöd i regeringsformens bestämmelse om konungens plikt att befordra samvetsfrihet. En sak var det, menade han, att vägra fri religionsutövning åt katoliker, en annan att vägra fri religionsutövning åt sådana, som bekände den svenska kyrkans tro.

I religionsfrihetsfrågan intog Thomander närmast en mellan-

ställning mellan Reuterdahl och dem, som krävde en oinskränkt religionsfrihet. Sistnämnda riktning, kallad »religionsfrihetsvännerna», hade en temperamentsfull förespråkare i kyrkoherden i Mjällby, Lunds stift, Hans Birger Hammar. I sin tidning »Evangelisk Kyrkowän», skrev denne redan i slutet av 1853 en artikel mot Thomanders uttalande i religionsfrihetsfrågan i skriften »Om svenska kyrkans och skolans angelägenheter». Hammar krävde full religionsfrihet för alla riktningar, även för t. ex. katolikerna. Det var barockt, ansåg han vidare, att som Thomander komma med bibeln som försvar för religionstvång. Thomanders deklARATION hade den följden, att det nu stod klart för de radikala religionsfrihetsvännerna, att dessa icke kunde räkna på Thomander som sin talesman.

Även om enstaka reformer inspirerades av Thomanders kyrkolagsförslag, framför allt kyrkopliktens avskaffande år 1855, så framstod det klart, att den närmaste framtiden icke skulle komma att präglas av den Thomanderska kyrkopolitiken. På hösten 1854 antog riksdagen den så kallade »sakramentallagen», som utfärdades följande år. Den bestämde, att den som förrättade dop eller utdelade nattvarden utan att vara präst hade gjort sig skyldig till lagbrott och skulle, efter föregående varning, straffas med böter, samt att den, som mottog nattvarden av den som icke var präst, likaså skulle straffas med böter, försåvitt han inte ändrade sig genom varning. Det bör understrykas, att Reuterdahl icke ensam bär ansvaret för denna lagstiftning. Han hade härvidlag icke blott regering och riksdag utan ock majoriteten av folket bakom sig. Detta såg Hammar klart, då han i sin tidning framhöll, att »sakramentallagen» var ett uttryck för svenska folkets intolerans. Vidare var Reuterdahl medveten om att lagen hade som han skrev »sina betänkligheter», även om han med bestämdhet tillstyrkte den kungliga sanktionen.

År 1855 blev Reuterdahl biskop i Lund efter den gamle biskop Faxé. Då Reuterdahl följande år blivit ärkebiskop, efterträddes han som biskop i Lund av Thomander, som vid prästernas val hade fått en ringa majoritet (139 röster mot 123 och 104, som tillfallit respektive C. A. Agardh och E. G. Bring). Som biskop deltog Thomander i första delen av den långa och icke minst ur religionsfrihetssynpunkt betydelsefulla riksdagen 1856—1858. En serie kyrkliga reformförslag framlades här, bland annat om upphävandet av sockenbandstvånget och konventikelplakatet. Att dessa båda tvångslagar nu kommo ur vägen, berodde i stor utsträckning på två

statsråd, ecklesiastikministern Henning Hamilton och justitiestatsministern Louis De Geer. Thomander tillskrev sig, med viss rätt, förtjänsten av det så uppnådda resultatet. I en skrift av år 1860, »De kyrkliga frågorna», uttryckte han sin tillfredsställelse över att hans strävan alltsedan kyrkolagsförslaget 1837 på dessa två väsentliga punkter hade krönts med framgång.

Under den närmast följande framtiden fick Thomanders kyrkopolitiska strävanden eljest ingen större betydelse. På lågkyrkligt håll kände man sig tvivelsutan ibland besviken på hans insatser som biskop, som om han skulle ha svikit sina tidigare, frihetsbetonade ideal. Men i själva verket höll han fast vid den mellanställning i religionsfrihetsfrågan, som kommit till uttryck såväl i kyrkolagsförslaget som i skriften av 1853. Vid det första skandinaviska kyrkomötet i Köpenhamn 1857 orienterade Thomander deltagarna om de kyrkliga förhållandena i Sverige och gav då bland annat följande uttryck för motsättningarna i det dåtida svenska kyrkolivet: »De kyrkliga riktningarna hava funnit sina målsmän å ena sidan hos teologiska fakulteten i Lund, som stöder sig på Kliefoth, å andra hos kyrkoherden Hammar, som ansluter sig till den frikyrkliga uppfattningen och stöder sig på sig själv.» Kliefoth var en samtida tysk teolog, vars teologi var av grundläggande betydelse för den högkyrkliga riktning, som då härskade i Lunds teologiska fakultet.

Thomanders kyrkopolitiska insats ger en bild av de kyrkliga och politiska förhållandena i vårt land på 1840- och 1850-talen. Men likväl har den icke uteslutande historiskt intresse. Vad som skett genom religionsfrihetslagen av 1951 kan nämligen ses i ett dubbelt perspektiv i förhållande till den kyrkopolitik, som Thomander företrädde. Kyrkan och dess kyrkomöte har icke, vare sig enligt denna nya eller enligt den äldre ordningen, den självständighet, som Thomander på sin tid föreslog. Vidare har den kyrkliga enheten såsom en enhet beträffande lära och bekännelse i de nya lagarna icke den betoning, som han önskade. Den frihet inom kyrkan, som med den nya lagen genomförts, överskrider vida den frihet, som Thomander kämpade för. Thomanders kyrkopolitik blev sålunda utgångspunkten för vidare utveckling. Det rör sig här om frågor, som aldrig finna sin slutgiltiga lösning, utan som varje släkte måste söka lösa på nytt.